

УДК 030(477)

Т. П. Демиденко

*Інститут історії України НАН України,
відділ спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
аспірантка*

ЛАБОРАТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ СТАТТІ ІСТОРИЧНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ УРСР у 1944–1972 рр.

У розвідці досліджується процес творення історичної енциклопедичної статті у другій половині ХХ ст. крізь призму першого видання Української радянської енциклопедії та Радянської енциклопедії історії України із застосуванням широкої архівної джерельної бази.

Ключові слова: енциклопедія, історія, історіографія, Українська радянська енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України, видання, архів, документ.

The article explores the historical process of creating encyclopedic articles in the second half of the XX century through the the first edition of the Ukrainian Soviet Encyclopedia and Soviet Encyclopedia of History of Ukraine, using the wide range of the archive sources.

Key words: encyclopedia, history, historiography, Ukrainian Soviet Encyclopedia, Soviet Encyclopedia of History of Ukraine, edition, archive, document.

Енциклопедія у сучасному інформаційному суспільстві залишається пріоритетним, акумульованим джерелом інформації. Будучи віддзеркаленням інтелектуального потенціалу кожної нації, загальні, галузеві та тематичні енциклопедії набувають усе більшого значення на шляху до збереження національної духовної спадщини. У формуванні перспектив розвитку національної енциклопедичної справи України значну роль відіграє візія історичного досвіду українських енциклопедій.

Друга половина ХХ століття стала часом становлення і, заразом, часом ренесансу української енциклопедичної справи. У 1944 році Постанова № 1441 Ради Народних комісарів УРСР та ЦК КП(б) У «Про видання Української радянської енциклопедії» (УРЕ) на тлі здобутків попереднього вітчизняного [1] і зарубіжного українського енциклопедичного досвіду [2] заклала підвалини для формування, за висловом академіка Миколи Бажана, національного «енциклопедичного портрету» України [3:4].

Організація української радянської енциклопедистики довоєнного періоду та 50-х – 60-х рр. ХХ ст. знайшла певне відображення в радянській та еміграційній історіографії і працях сучасних дослідників [4]. Цінним на сьогодні є науковий доробок з енциклопедистики Н. І. Черниш у галузі книгознавства та видавничої справи [5]. На сторінках навчального посібника «Нариси з історії світової енциклопедичної справи» вона висвітлила основні етапи становлення енциклопедичної справи крізь призму фундаментальних енциклопедій «Британіка», «Американа», «Большая советская энциклопедия», «Большая Российская энциклопедия», оригінальні довідкові праці видавничих фірм «Ларусс» і «Ф. А. Брокгауз» [6]. Значну роль відіграють праці з енциклопедистики в Україні, виголошені під час Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» (м. Київ, червень 2008 р.), організованої Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України спільно з Науковим товариством ім. Шевченка в Європі [7]. Проте досі залишаються малодослідженими сторінки історичної енциклопедистики повоєнних років ХХ ст. з точки зору українського історіографічного процесу. На основі

вивчення масиву практично неоприлюднених донині архівних документів Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, Центрального державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО) і Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, спробуємо проаналізувати процес творення історичних гасел першого видання Української радянської енциклопедії (далі – УРЕ) як основи до подальшого формування української радянської історичної енциклопедистики другої половини ХХ ст.

У доповідній записці до ЦК КП України, Ради Міністрів УРСР та Президії АН УРСР від 26 жовтня 1965 р. зроблено висновки про завершення підготовки першого видання УРЕ. У ній сказано: «Плідна робота понад п'яти тисяч українських науковців завершилась випуском у світ 26 вересня 1965 року 17 тома УРЕ «Українська Радянська Соціалістична Республіка». «Широкий розвиток у республіці досліджень з суспільних наук та всіх інших галузей науки і техніки, марксистсько-ленінське загартування наукових кадрів дало можливість створити УРЕ [...] за Постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1957 р.» [9:1].

Організаційно-видавнича і науково-редакційна робота зі створення УРЕ фактично розпочалася у другій половині 1958 р. При Академії наук УРСР була створена науково-редакційна установа – Головна редакція Української радянської енциклопедії. З огляду на зіставлення й аналіз документів ЦДАВО, ЦДАГО України та документів Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, можемо припустити, що енциклопедична робота другої половини 1958 р. постала на досвіді редакційної діяльності УРЕ 30-х та другої половини 40-х років ХХ ст. [10]. Листування відновленої редакції УРЕ з Українською книжковою палатою та бібліотекою Академії наук України [11:5,6,11] засвідчує неодноразове звернення вченого секретаря УРЕ Федора Бабенка з проханням надати переданий архів, словники та книги енциклопедій 30-х років ХХ ст., що були видані під керівництвом колишнього наркома освіти України та головного редактора Української радянської енциклопедії М. Скрипника. Крім того, звернемо увагу на документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Фонд Центрального Комітету Компартії України (Ф. 1), який було розсекречено на підставі акта № 3 від 06.08.1992 р. В описі 6, справа 2737 «Особливий сектор. Протокольна частина. Матеріали до протоколів №№ 72, п. 1з-3з, 1-21 засідань Президії ЦК Компартії України» від 11 – 26 грудня 1957 р., важливою, на думку автора, є довідка про попередній досвід та стан видавництва енциклопедій [12:25-27]. Вважаємо цінним це першоджерело з огляду на зміст інформації, що звучала під час засідань Політбюро ЦК КПУ у 1957 р., коли офіційно, на державному рівні, знову винесено на обговорення проект постанови про видання УРЕ. Знаходимо свідчення: «[...] 2 січня 1945 року Головні редакційні колеги УРЕ було передано картотеку, бібліотеку, літературу і всі справи створеної свого часу комісії по складанню УРЕ, що зберігалися в книжковій палаті УРСР» [13:25]. У 1958 р. головний редактор відновленої УРЕ Микола Бажан особисто відряджав до Харківського державного архіву працівника редакції [14:1] з метою одержання усіх справ колишньої Української радянської енциклопедії 1930–1936 рр. [15:62]. Отож, базуючись на наведені документи, можемо припустити, що спроби спертися на попередній досвід знайшли своє відображення у складених словниках до енциклопедій протягом 1945–1946 рр. Відповідно, надалі були використані лише списки словників і літератури під час відновленої роботи редакції УРЕ 50-х років ХХ ст.

Цікавим фактом з точки зору інституалізації та формування умов для написання енциклопедій був проект [16:6] створення у 1946 р. наукового інституту «УРЕ» при АН УРСР. У проекті третього варіанту постанови про видання УРЕ 1946 р. ця проблема стояла як першочергова. Але це питання залишилося невирішеним і було забуте майже на шість десятиліть, до часу створення Координаційного бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України у 1998, а у квітні 2004 р. на базі бюро постановою Президії НАН України створено Інститут енциклопедичних досліджень, який є провідною науково-дослідною установою в галузі енциклопедистики в Україні [17].

Від 1958 р. видання енциклопедії було покладено на Академію наук УРСР, для чого затверджено Головну редакційну колегію, утворено головну редакцію й у її складі науково-галузеві редакції.

Домінантою і зразком для редакції УРЕ була московська «Большая советская энциклопедия» (БСЭ), перше видання якої вийшло у 1926–1947 рр. у 65 томах. На радянських просторах БСЭ залишалася єдиною теоретично та ідеологічно «правильною» у відображенні історичної самоідентифікації Радянського Союзу [8:154].

Проте також передбачалося створити статті на основі оригінальних матеріалів, які були б опубліковані вперше. Тому з метою випрацювання єдиної методики у підготовці, редагуванні й оформленні енциклопедичних гасел у стислому викладі, з науковою точністю, Головна редакційна колегія ухвалила рішення видати у 1958 р. «Методичні вказівки для редакторів і авторів УРЕ» [18] (далі: «Вказівки»).

Лабораторія зі створення історичних гасел підпорядковувалася узагальненій схемі «Вказівок» нарівні із гаслами інших науково-галузових редакцій. Але щоденна робота редакцій постійно корегувалася новими інструкціями, вказівками, зауваженнями і т. д., затвердженими Головною редакційною колегією, або ж за особистою вказівкою головного редактора УРЕ Миколи Бажана. Зміст «Вказівок» був корисним з огляду стандартизації написання статей як для авторів рукописів, так і редакторів. Серед типових схем для статей історичного характеру «Методичні вказівки» містили зразки щодо оформлення комплексних і загальних історичних статей, історичних епох, подій, конференцій, документів, прізвиськ, літописів, імперій, монархій, ханств та ін. [18]. Окремо приділено увагу схемі написання біографічних статей.

Параграф 15 «Вказівок» присвячений окремим словам і висловам, «написання яких потребує певного усталення, прийнятого в УРЕ» [18: 133-140]. Серед поданих в алфавітному порядку слів, чільне місце належало й історичним термінам Української РСР: Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет до 1936 року (ВУЦВК); Галичина; Гетьманщина (тер. одиниця); Директорія (Франція, Україна); Запорізька Січ; Києво-Печерська Лавра; Київська Русь (давньорус. держава); «Руська правда», «Салічна правда»; Укр. Директорія; Укр. Рада, але Укр. Центральна рада; Хортицька Січ; та інші.

Принцип роботи над виданням УРЕ полягав у проходженні статей-термінів таких етапів:

1. Складання тематичних словників (за перший рік було підготовлено 42 томи з усіх галузей знань на все 16-томне видання УРЕ);
2. Видання тематичних словників;
3. Обговорення в наукових установах УРСР тематичних словників;
4. Замовлення статті автору, групі авторів;
5. Формування алфавітних словників (по два томи одночасно), врахування пропозицій під час обговорення словників;
6. Можливе повернення статей на доопрацювання авторам;
7. Рецензування статей;
8. Спеціальне редагування статей науково-галузовою редакцією, надсилання на погодження статей партійним організаціям;
9. На стадії гранок – суміжне обговорення статей;
10. Розгляд, підпис статей до набору членами Головної редакційної колегії;
11. Повторний розгляд гранок статей Головною редакційною колегією;
12. Зауваження, розгляд і підпис головного редактора перед здачею до набору;
13. Звірка набору, підписана авторами;
14. Остаточний підпис головного редактора.

Така схема є доволі узагальненою, оскільки кожна окрема авторська стаття проходила «свій шлях», який часто характеризувався низкою проблем, нищівних скорочень, а то і просто категоричних заборон потрапити на сторінки енциклопедії. Кожна авторська стаття мала власну «справу», яка містила початковий авторський рукопис та фінальний текст статті, затверджений головним редактором УРЕ. Доволі часто стаття замовлялася на різних етапах формування й обговорення тематичних словників.

Редакцію історії СРСР, УРСР, археології та етнографії очолювали Крип'якевич Іван Петрович, Гуржій Іван Олександрович та Гуслистий Костянтин Григорович. Авторський колектив історичних статей підбирався з особливою увагою. Це було пов'язано зі складністю роботи, адже українознавчий енциклопедичний матеріал подавався вперше в географічних рамках УРСР і мав відповідати усім ідеологічним принципам і настановам, корегованим із Москви.

До проекту тематичного словника з історії Української РСР увійшло 2220 термінів [19:3]. У складанні словника взяли участь науково-галузеві редакції історії СРСР, УРСР, археології та етнографії. До словника мали увійти «найважливіші терміни, які охоплюють всі періоди історії українського народу з часу формування української нації (цікавим тут є саме XIV ст. – Т. Д.), до наших днів» [19:4]. Обов'язковою при складанні словника була особлива увага до «братерської дружби українського з великим російським народом та іншими радянськими народами, їх спільної визвольної боротьби проти іноземних загарбників та внутрішніх ворогів – поміщиків, буржуазії, російського царизму» [19:4].

До словника увійшло близько 1770 термінів, що стосуються історичних подій, громадських і політичних організацій, а також понад 500 біографічних термінів.

Усі терміни в проекті словника були систематизовані відповідно до загальноприйнятої в радянській історіографії схеми періодизації, в основу якої покладений «історично послідовний розвиток суспільно-економічних формацій» [19:2].

Наведемо характеристику Радянської енциклопедії історії України (РЕІУ) в 4 томах, що міститься на сторінках Енциклопедії історії України: «...Треба визнати, що праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 року, містять значний обсяг важливої інформації і, без сумніву, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Водночас необхідно пам'ятати про політичну заангажованість цих праць, зумовлену догмами й стереотипами комуністичної доби, у зв'язку з чим їхнє значення як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижується. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу (причому різних епох та періодів). Щодо опису й аналізу минулого українських земель, які свого часу не входили до складу УРСР, то в енциклопедіях для них раніше майже не знаходилося місця. Спотворювалися реальні (науково обґрунтовані) пропорції щодо висвітлення історичних епох. Так, більше половини усіх статей РЕІУ присвячувалося одному періодові – після 1917 року» [20].

Загалом на сторінках РЕІУ міститься близько 9 тисяч статей. Принцип побудови статей фактично зберігався, але основний тягар праці ліг на плечі провідних науковців та співробітників Інституту історії АН УРСР. Цікавим, з огляду на формування історіографічного минулого Радянської України, є комплекс архівних джерел, виявлений у сховищах архіву Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана. Це – фонд статей, знятих із РЕІУ. Для порівняння, пропонуємо таблицю термінів, що не увійшли до РЕІУ, а також порівняння щодо їх наявності у «Советской исторической энциклопедии» (СИЭ).

Зняті статті з РЕІУ	Наявність/відсутність у СИЭ
1. Академізм	
2. Анненков Микола Миколайович	
3. Бандерівщина	
4. Безак Олександр Павлович	
5. Бойї	
6. Васильчиков Іларіон Іларіонович	
7. Великобурімська стоянка	
8. Гапак Павло	
9. Гейл Франтішек	
10. Германаріх	

Зняті статті з РЕІУ	Наявність/відсутність у СИЭ
11. Главачек Франтішек	
12. Глаголев Василь Васильович	
13. Горн Маврици Маврикій Вольфович	
14. Гостічка Володимир	
15. Гребеняк Володимир	
16. Гурко Йосип Володимирович	Наявна «Гурко Василий Иосифович (8. V. 1864 - 1937) - рус. воен. деятель, генерал. Сын ген.-фельдм. И. В. Гурко ».
17. Дрентельн Олександр Романович	
18. Друга особлива армія радянських військ	
19. Дубельт Леонтій Васильович	наявна
20. Дубровін Микола Федорович	наявна
21. Дука (назва на Україні в XVI-XVIII ст. багатієв-лихварів, заможної верхівки козацтва [...].)	
22. Думка Павло Андрійович	
23. Дурново Іван Миколайович	наявна
24. Дюрюкс Павло	
25. Еберт Макс	
26. Евакуація	
27. Ейнгорн Віталій Йосипович	
28. Ейхвальд Едуард Іванович	
29. Ессен Марія Мусіївна	
30. Ємельянов Олексій Андрійович	наявна
31. Єфремов Василь Степанович	
32. Жук Андрій Ілліч	
33. Забелін Іван Єгорович	наявна
34. Завадовський Петро Васильович	наявна
35. Зап Карел Владислав	
36. Збійники	
37. Зедін Карл Янович	
38. Зотов Рафаїл Володимирович	
39. Іоанн («дяк, переписав «Ізборник Святослава 1072 р.»)	
40. Калиновський Костянтин Брониславович	
41. Карпенко Андрій Леонідович	
42. Карпуша Омелян Мартинович	
43. Карташов Никифор Олександрович	
44. Каширін Микола Дмитрович	наявна
45. Кікін Василь Петрович	
46. Ковальов Сергій Павлович	
47. Костенецький Василь Григорович	
48. Купчанко Григорій Іванович	
49. Лац Самуїл	
50. Лігдаміс	

Зняті статті з РЕІУ	Наявність/відсутність у СИЭ
51. Лодій Петро Дмитрович	
52. Ламакін Василь Іванович	
53. Ломако Ілля Павлович	
54. Лопатін Герман Олександрович	наявна
55. Лосєв Анатолій Іванович	
56. Лоскутова (Коптева) Раїса Михайлівна	
57. Лукасінський Валеріан	наявна
58. Лукомський Петро Ілліч	
59. Луппов Володимир Васильович	
60. Луфєренко Іван Йосипович	
61. Любименко Володимир Миколайович	
62. Люзнi люди	
63. Люткевич Владислав Вацлавович	
64. Лянцкоронські	
65. Ляпота Степан Костянтинович	
66. Лях Данило Пантелеймонович	
67. Львівський таємний університет	
68. «Львов'янин»	
69. Маєвський Казімеж	
70. Малигін Костянтин Олексійович	
71. Маргєлов Василь Пилипович	
72. Матеріали з етнографії та мистецтвознавства	
73. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині	
74. Махарадзе Пилип Ієсійович	наявна
75. Мацієвич Степан Устимович	
76. Мошинський Казімеж	наявна
77. Межєрауп Петро Христофорович	
78. Мельник Кіндрат Семенович	
79. Мельников Семен Іванович	
80. Мєхліс Лев Захарович	
81. Мєхєношин Костянтин Олександрович	наявна
82. Музика Людмила Ананіївна	
83. Наумов Степан Степанович	
84. Нєвська битва 1240	наявна
85. Нєзвиське поселення	
86. Никон	
87. Озолін Костянтин Іванович	
88. Орлов Володимир Митрофанович	
89. Орлов Олександр Якович	
90. Оссолінський Юрій	
91. Ошлей Пєто Матвійович	
92. Петрушевич Антін Степанович	
93. Петрушевич Євген	

Зняті статті з РЕІУ	Наявність/відсутність у СИЭ
94. Пій XII	наявна
95. Поплавський Станіслав Гілярович	
96. Порш Микола Володимирович	
97. Продовольчі управи 1917-1919	
98. Прокуратура СРСР	
99. Робер Сіпріан	
100. Солодухін П. А.	
101. Стоянов Андрій Миколайович	
102. Стученко Андрій Трохимович	
103. Трібуц Володимир Пилипович	наявна
104. Труфанов Микола Іванович	
105. Уніати	
106. Федик Теодор	
107. Фокін Віталій Олексійович	наявна
108. Фохт Іван Федорович	
109. Фролов Олександр Пилипович	
110. Хлібзаготівлі	
111. Худяков Микола Акимович	
112. Чарушин Микола Аполлонович	наявна
113. Шахирев Андрій Іванович	
114. Шебалін Михайло Петрович	наявна
115. Шимков Іван Федорович	
116. Шишонко Василь Никифорович	наявна
117. Шорін Василь Іванович	
118. Яковлев Микола Дмитрович	
119. Юрчак Василь Михайлович	

Як бачимо з наведеного вище списку, виразно прослідковується принцип творення енциклопедичної історіографії Радянської України 60 – 70-х рр. ХХ ст. Окрім значного викривлення змісту національних історичних статей, великий відсоток термінів просто не потрапляв до енциклопедії і, відповідно, був недоступним для українського читача. Але титанічною працею корифеїв української історичної науки ХХ ст. І. П. Крип'якевича, І. О. Гуржія, Ф. П. Шевченка та ін. зроблено значний внесок у становлення історичної енциклопедистики радянської України як широкий базис для подальшого дослідження та переосмислення національної енциклопедичної справи.

Лабораторія енциклопедичної історичної статті УРЕ та РЕІУ є яскравим і адекватним віддзеркаленням епохи другої половини ХХ ст. в історіографічному, політичному, науково-суспільному та національному вимірах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ще у довоєнні часи, після появи першого тому «Української загальної енциклопедії» у Львові (1930 р.), з ініціативою великої «Української радянської енциклопедії» (УРЕ) виступив М.Скрипник. Та енциклопедичний проект М. Скрипника так і не був реалізований. Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської енциклопедії» у контексті політики «Українізації» (1927–1934 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2001. – 18 с.

2. На основі опрацювання широкої джерельної бази, можемо стверджувати, що причинами до відновлення енциклопедистики на теренах УРСР у повоєнний період, послуговували «націоналістичні», недосяжні для радянського читача томи «Енциклопедії українознавства» (ЕУ) під редакцією Володирича Кубійовича; Краснодемська І. Енциклопедія українознавства у становленні та розвитку науки самопізнання // Українознавство. – 2005. – № 3. – С. 107–112.

3. Кудрицький А., Сарана Ф. Україна енциклопедична // Літературна Україна. – 1988. – 21 січ. – № 3. – С. 4.

4. Дослідження історії проекту УРЕ 30-х рр. ХХ ст.: Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської енциклопедії» у контексті політики «Українізації» (1927–1934 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2001. – 18 с.; Єкельчик Сергій. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут Критики. Серія «Критичні студії» / Микола Климчук (авториз. пер. з англ.), Христина Чушак (авториз. пер. з англ.). – К.: Критика, 2008. – С. 154.

5. Черниш Н. І., Богуцька Л. В. Про культуру енциклопедичного видання // Поліграфія і видавничча справа. – 1986. – № 2. – С. 116–121; Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання // Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку українського суспільства: Збірник наукових праць кафедри видавниччої справи та редагування УАД. – Львів, 1995. – С. 32–45; Черниш Н. Бібліографічний покажчик / Відповідальний редактор Н. Зелінська; Уклад. Л. Дячишин. – Львів, Українська академія друкарства, 2007. – 80 с.

6. Черниш Н. І. Нариси з історії світової енциклопедичної справи: Навч. посібник. – К.: Наша культура і наука, 2009. – 212 с.

7. Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. – Ч. 1. – 96 с.

8. Єкельчик Сергій. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут Критики. Серія «Критичні студії» / Микола Климчук (авториз. пер. з англ.), Христина Чушак (авториз. пер. з англ.). – К.: Критика, 2008. – С. 154.

9. Доповідні записки про завершення підготовки і видання Української радянської енциклопедії (Архів Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, ф. 1, оп. 1, спр. 764, арк. 1).

10. Більш детально про спробу відродження проекту УРЕ 1944–1947 рр. див.: Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: спроба відродження проекту «УРЕ» у 1944–1947 рр. // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 215–224.

11. Листування з Укрполітвидавком, Всесоюзним науковим інститутом «Советская энциклопедия», Всесоюзним об'єднанням «Международная книга», з постачальниками іноземної літератури про видання енциклопедичної літератури і про книгообмін див.: Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України), ф. 4750, оп. 1, спр. 3, арк. 5, 6, 11.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, справа № 2737, арк. 25–27.

13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 2737, арк. 25.

14. ЦДАВО України, ф. 4750, оп. 1, спр. 15.

15. ЦДАВО України, ф. 4750, оп. 1., спр. 15, арк. 62.

16. ЦДАВО України, ф. 4750, оп. 1, справа № 2, арк. 6.

17. Головна сторінка Інституту енциклопедичних досліджень України (<http://encyclopedia.kiev.ua/10.11.2010>).

18. Методичні вказівки для редакторів та авторів Української радянської енциклопедії / За ред. І. Г. Підоплічка, В. М. Терлецького. – К., 1958. – 141 с.

19. Архів Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 2–4.

20. Енциклопедія історії України в 10 томах / За ред. В. А. Смолія. – т. 1. – Київ: Наукова думка, 2003. – 688 с.